

LOKAL ENVIRONMENTAL MANAGMENT

Allaberganov H.A.

Senior lecturer at Toshkent University of Economics and technology.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13745271>

ARTICLE INFO

Received: 06th September 2024

Accepted: 10th September 2024

Online: 11th September 2024

KEYWORDS

Administrative regulation,
system of levers, market
relations, environmental norm,
environmental assessment,
compensation payments,
subsidies, environmental
economics, sustainable
development.

ABSTRACT

The article examines the current state of the environment and management methods in the field of environmental management.

УПРАВЛЕНИЕ СОСТОЯНИЕМ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА МЕСТНОМ УРОВНЕ

Аллаберганов Х.А.

Старший преподаватель Тошкентского университета экономики и технологий.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13745271>

ARTICLE INFO

Received: 06th September 2024

Accepted: 10th September 2024

Online: 11th September 2024

KEYWORDS

Административное
регулирование, система
экономических рычагов,
рыночные отношения,
экологическая норма,
экологический стандарт,
экологическая
стандартизация,
экологическая экспертиза,
компенсационные выплаты,
субсиди, экологическая

ABSTRACT

В статье рассматриваются современное состояние окружающей среды и методы управления в сфере природопользования.

экономика,
устойчивое
развитие.

АТРОФ-МУҲИТ ҲОЛАТИНИ МАҲАЛЛИЙ ДАРАЖАДА БОШҚАРИШ

Ҳ.А.Аллаберганов

Тошкент иқтисодиёт ва технологиялари
университети катта ўқитувчи

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13745271>

ARTICLE INFO

Received: 06th September 2024

Accepted: 10th September 2024

Online: 11th September 2024

KEYWORDS

Маъмурий тартибга солиш,
иқтисодий дастаклар
tizими, бозор
муносабатлари, экологик
меъёр, экологик стандарт,
экологик меъёрлаш, экологик
экспертиза, компенсация
тўловлари, субсидиялар,
экологик иқтисодиёт,
барқарор тараққиёт.

ABSTRACT

Мақолада атроф-муҳитнинг хозирги ҳолати ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқарув методлари ҳақида фикр юритилган.

Экосфера таркибий қисмлари ва объектларининг ҳолатини бошқариш – Ер ҳақидаги фанлар билан иқтисодиёт, ҳуқуқ, сиёсат ва бошқарув каби фанларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бирлигига асосланган мураккаб жараён дир.

Табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқарув методлари учта асосий гуруҳга бўлинади: 1) маъмурий тартибга солиш; 2) иқтисодий дастаклар тизими; 3) бозор муносабатларидан фойдаланиш.

Маъмурий тартибга солиш иккита методлар гуруҳини ўз ичига олади: 1) чегарадан чиқишга йўл қўймайдиган меъёрий стандартларни белгилаш ва уларга риоя қилиш; 2) маъмурий таъсир чораларини бевосита амалга ошириш.

Атроф-муҳит сифати стандартлари атроф-муҳитнинг таркибий қисмлари (сув, ҳаво, тупроқ ва ш.к.) ҳолатини тартибга солади. Ўзбекистонда ҳар бир ифлословчи модда учун йўл қўйилиши (рухсат этилиши) мумкин бўлган чекланган миқдор (концентрация) белгиланган. Бу экологик меъёр (стандарт) бўлиб, ландшафтлар (экотизимлар) таркибий қисмларида ифлослантирувчи кимёвий моддаларнинг одам организми ёки бошқа тирик мавжудотга (ёхуд экотизим ҳолатига) узоқ муддат мобайнида кундалик таъсир кўрсатиб туриши салбий оқибатларга олиб келмайдиган энг юқори кўрсаткич дир. Содда қилиб айтганда, йўл қўйилган ёки рухсат этилган чекланган миқдорга тенг ёки ундан кам даража одам организми ва экотизимлар ҳолатига ноқулай таъсир кўрсатмайди.

Экологик меъёр – экологик тизимлар меъёрининг, таянч экологик ўзгарувчан макондаги мувозанат ҳудудининг, экологик ва географик тизимлар ҳамда таркибий қисмларнинг макон ва замонда бўлиш эҳтимоли кўпроқ ҳолати. *Экологик стандарт* – экологик аниқ (қатъий) белгилаш асосида ҳисоблаб чиқилган ва ҳуқуқий мақом тусини олган антропоген таъсир (босим) кучининг қиймати. Бу қиймат муваққат табиатли бўлиб, фан, технология ва иқтисодиётнинг ривожланишига мувофиқ ўзгариб туради. *Экологик меъёрлаш* одамнинг табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишга йўналтирилган илмий ва ҳуқуқий фаолияти бўлиб, унинг вазифаси – антропоген босим (таъсир) шароитида экотизимнинг меъёрида фаолият кўрсатишини таъминловчи экологик аниқ (қатъий) белгилаш ва меъёрларни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Шу асосда корхона, ташкилот ва муассасаларнинг ифлословчи моддалар таъсирига дучор бўлган барча ҳудудларида ифлосланиш даражаси йўл қўйилиши мумкин бўлган чекланган миқдордан ошиб кетмаслиги керак. Ҳар бир корхона, ташкилот ёки муассасада бу даража ошиб кетмаслиги учун «қувурлар охирида», яъни оқава (ташлама) чиқарилиш нуқтасида оқава (сув учун) ёки ташлама (ҳаво учун) миқдорининг мўлжалланган даражаси белгиланади ва назорат қилиш нуқталарида рухсат этилган чекланган миқдор аниқланиб, сув (ҳаво) билан кутилган аралашмаси ҳисоблаб чиқилади. Агарда назорат қилиш нуқталарида ифлослантирувчи моддалар йўл қўйиладиган миқдордан ошиб кетса, ташлама ёки оқаванинг мўлжалланган қиймати секин камайтирилиб, кутилган миқдорга эришилади. Ҳар бир корхона, ташкилот ёки муассаса учун ташлама ва оқаванинг шу тарзда аниқланадиган энг мақбул миқдори йўл қўйилиши мумкин бўлган *оқава* ёки *ташлама* дейилади.

Агар бирорта корхона, ташкилот ёки муассаса талаб этилган йўл қўйилиши мумкин бўлган оқава ёки ташламани таъминлаш ҳолатида бўлмаса, унга ҳаво учун ташламанинг, сув учун оқаванинг вақтинчалик келишилган меъёри белгиланади. Бу меъёр корхона, ташкилот ёки муассаса ташлама ёки оқавани камайтириши ва аста-секин йўл қўйилиши мумкин бўлган чекланган миқдор даражасига эришишнинг узоқ муддатли дастурини амалга ошириши учун белгиланади. Айнан шундай ҳолатларда атроф-муҳитнинг белгиланган меъёрдан ошиб кетувчи кўп йиллик ифлосланишига йўл очиб берадиган имконият яратилади. Демак, *атроф-муҳитнинг ифлосланиши* – атроф-муҳит ҳолатига салбий таъсир қиладиган моддаларнинг тавсифи, ўрнашган жойи ёки миқдорига кўра атроф-муҳитда мавжудлигидир.

Экология нуқтаи назаридан *технологик стандартлар* атроф-муҳитнинг кутилган (исталган) ҳолатига олиб келувчи ишлаб чиқариш жараёнларини модернизациялаш талабларини олдиндан белгилайди.

Маҳсулот сифати стандартлари маҳсулот таркибидаги зарарли моддалар миқдорини аниқ (қатъий) белгилайди.

Бевосита маъмурий таъқиқлар номақбул экологик оқибатларнинг олдини олиш, уларни бошқариш мақсадида қўлланилади. Амалдаги иқтисодий мақбул ва технологик жоиз йўллар билан ифлосланишни пасайтириш мумкин бўлмаса, айрим ишлаб

чиқариш турлари (масалан, ДДТ пестициди, хлорфторуглеводлар - фреонлар, хладонлар ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш) таъқиқлаб қўйилади.

Ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланишга *лицензиялар* ва *рухсатномалар* улардан чегараси белгиланган ҳолда доимий ёки вақтинчалик фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлайди, шунингдек муайян муддатга табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини амалга ошириш учун берилади.

Экологик экспертиза режалаштирилган лойиҳа оқибатларини таҳлил этишга йўналтирилади. *Атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш* экологик экспертизанинг бир қисми ҳисобланади.

Иқтисодий дастаклар маъмурий тартибга солишдан фарқ қилади. Масалан, ифлослантирувчи корхона ўзининг иқтисодий кўрсаткичлари ва экологик катталиклари (қийматлари) билан тартибга солинадиган харажат ва натижалардан келиб чиққан ҳолда ўз стратегиясини ўзи танлаши мумкин.

Иқтисодий дастаклар ичида *атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар* ва *солиқлар* бирмунча кенг тарқалган. Атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар-корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик субъектларининг салбий ўзгаришларга ва экотизимларни тиклаш учун қўшимча харажатларга олиб келадиган хўжалик фаолияти натижасида атроф-муҳитга етказган зарарини қисман қоплаши учун тўланадиган пул тўловлари. 2003 йилдан бошлаб Ўзбекистон ҳудудида атроф-муҳитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун *компенсация тўловлари* амалга оширилади. Ўзбекистонда ифлослантирувчи моддаларни атроф-муҳитга чиқарувчи, оқова оқизувчи ва чиқиндиларни жойлаштирувчи корхона, ташкилот ва муассасалар, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ва аҳоли яшаш жойларининг коммунал-канализация тармоқларига ифлослантирувчи моддаларни меъёрдан ортиқча оқизувчи жисмоний шахслар *тўловчи* ҳисобланади. Компенсация тўловини тўловчи амалга оширади.

Мисол келтирамиз: бир корхона дарахт кесиш билан шуғулланади. Унинг ҳисобида 3 та тасмали арралаш ва 4 та ёғочни қайта ишлаш дастгоҳи бор. Тасмали арралаш дастгоҳлари йилига 10110 соат, ёғочни қайта ишлаш дастгоҳлари эса йилига 8088 соат ишлайди.

Ёғочни қайта ишлаш жойида ёғочга ишлов бериш жараёнида ажралиб чиқувчи асосий зарарли моддалар ёғоч чанги, қиринди ва қипиқ ҳисобланади. Қиринди ва қипиқлар атмосферага ажралиб чиқмайди.

Демак, ҳавога чиқадиган асосий зарарли модда *ёғоч чанги* ҳисобланади.

1 та дастгоҳ учун вақт бирлиги ичида чиқариладиган чанг миқдори (**Чм**) салмоғи кўрсаткичинини аниқлаш учун Ҳисоблаш методикаси бўйича 0,05 кг/соат меъёри белгиланган. Шунга кўра:

$$\mathbf{Чм = 0,05 \times В}$$

бу ерда, **В** – жиҳозларнинг бир йилда ишлаш вақти.

$$\mathbf{В = 10110 \times 3 + 8088 \times 4 = 30330 + 32362 = 62682 \text{ соат}}$$

Энди ушбу корхона бўйича бир йилда атмосферага ажралиб чиқадиган чанг миқдори ҳисобланади:

$$\mathbf{Чм = 0,05 \times 62682 = 3134,1 \text{ кг}}$$

Кейин тўлов суммаси (**П**) ҳисобланади:

$$\mathbf{П = Чм + Тм}$$

Бу ерда, **Тм** – 1 т ифлослантурувчи модда атроф-муҳитга чиқариб ташланганлиги (оқизилганлиги) ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун сўмда компенсация тўлови миқдори – **1950** сўм (тахминий).

$$\mathbf{П = 3,134 + 1950 = 6111,3 \text{ сўм}}$$

Атроф-муҳитни ифлослантурганлик учун тўловлар амалда атроф-муҳитнинг ифлосланишни ўзлаштириш (сингдириш, тозалаш) салоҳиятидан фойдаланганлик учун тўловни англатади. Корхона, ташкилот ёки муассасалар бу тўловлар ва солиқлар камайишидан манфаатдор ва шу сабабли ташлама ёки оқаваларни қисқартиради, деб тахмин қилинади. Солиқлар бюджетга тушади ва шу вақтда кўпинча тўловлар сифатида табиатни муҳофаза қилиш (экология) жамғармасига йўналтирилади ва экологик муаммоларни бартараф қилиш учун фойдаланилади.

Субсидиялар ифлослантурувчи корхона, ташкилот ёки муассасага оқава ёки ташламаларни камайтириш бўйича чора-тадбирларни молиялаштириш учун давлат ёки маҳаллий бюджет ҳисобига тақдим этиладиган тўлов – *ёрдам* сифатида бериладиган пул, маблағ. Шунингдек, табиий ресурслардан (сув, минерал ресурслар ва ш.к.) фойдаланишда илғор технологияларни жорий этганлик учун ҳам субсидиялар берилиши мумкин.

Атроф-муҳитни ифлослантурганлик учун жарималар – мансабдор

шахслар ва фуқароларга (юридик ва жисмоний шахсларга) хўжалик ва бошқа фаолияти натижасида экологик стандарт ва меъёрларни бузганликлари учун солинадиган пул жарималаридир.

Атроф-муҳит ҳолатини бошқаришнинг бозор методлари бошқариш органлари билан ресурслардан фойдаланувчилар ўртасида вужудга келадиган тез мослашувчи муносабатларни акс эттиради.

Ифлосланишнинг йўл қўйиладиган кўлами (миқдори) жамият томонидан аниқланади, ундан кейин айрим корхона, ташкилот ва муассасалар ўртасида *ташлама* ва *оқаваларга рухсатномалар* тақсимланади. Улар ишлаб чиқариш жараёнига технологик янгиликлар киритиб, ўз ташламаси ёки оқавасини белгиланган рухсат доирасида чеклаб, тегишли стандарт даражасига эришиши ёки бошқа корхонага берилган рухсатноманинг бир қисмига қўшимча эгалик қилиши ҳам мумкин. Натижада ифлослантурувчи ҳуқуқлар бозори шаклланади ва шунга мувофиқ банк ҳамда биржалар пайдо бўлади.

Шундай қилиб, жаҳонда ва Ўзбекистонда содир бўлаётган глобал

ўзгаришлар ва ўтиш даврининг хусусиятларига мувофиқ ҳудудларнинг бардош бериш қобилияти (имконий сифими), инсониятнинг омон қолиш стратегияси ҳамда «экологик иқтисодиёт» ва «барқарор тараққиёт» концепцияларига таянган ҳолда геоэкологик вазият ва барқарор тараққиёт индикаторларини белгилаш асосида атроф-муҳит ҳолатини бошқариш масаласи геоэкологиянинг энг муҳим назарий ва амалий масаласи ҳисобланади.

Экосферанинг табиий ва ижтимоий-иқтисодий омилларини ўз ичига олган ҳар хил кўламдаги геозкотизимлар геозкологиянинг объекти сифатида тан олинар экан, **геозкология – география фанининг тўртинчи таркибий қисми** сифатида қуйидаги вазифаларни назарий ва амалий жиҳатдан ҳал қилади:

- экосферага антропоген таъсир кўрсатиш манбаларини, уларнинг жадаллиги ва маконий-муваққат тақсимланишини ўрганиш;
- геозкотизимларнинг барқарорлиги, таркибий қисмларининг ҳолати, ифлосланиш ва емирилиш даражасини ўрганиш ҳамда уларнинг ўзгариш суръатини доимий ва ҳамма жойда назоратга олиш;
- ландшафтларга (экотизимларга) антропоген босимларни белгилаш ва тартибга солиш, экосферанинг (атроф-муҳитнинг) антропоген жараёнлардан таъсирланишини ўрганиш;
- геозкотизимларнинг таркибий қисмлари ўртасида турли вақт кўламида иссиқлик, масса ва энергия алмашинуви жараёнлари жадаллиги ўзгаришида намоён бўладиган антропоген таъсир оқибатларини баҳолаш, башорат қилиш ва моделлаштириш;
- экосфера ҳолатининг узлуксиз назорат қилинишини таъминловчи геоахборот тизимларини яратиш ва мувофиқлаштириш;
- хўжалик фаолиятни мувофиқлаштириш ва ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш йўли билан экосфера (биосфера, атроф-муҳит) яхлитлигини сақлаш ҳамда геозкотизимлардан энг мақбул тарзда фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Республикамиздаги илмий геозкологик муаммолар ечими географлардан дадил саъй-ҳаракатлар талаб қилади. Шунингдек, педагогика олий таълим муассасаларида *геозкология* фани ўқитилишини, мактаблар, академик лицей ва касб-хунар коллежларида география ўқув дастурлари мазмунига *геозкологик мавзулар* киритилишини таъминлаш (ёки махсус, факультатив курс ташкил этилиши) лозим. Барча турдаги таълим муассасаларида *геозкологик ўлкашунослик* ишларини ташкил этиш зарурки, унинг мазмуни ҳақида кейинги бўлимда фикр юритади.

References:

1. Авазов Ш. Экология ва табиатни муҳофаза қилиш: экологик ўлкашунослик. Ўқув кўлл.- Т.: «Адабиёт учқунлари», 2016.
2. Геозкологическое образование: методология, теория, методика [Коллективная монография] // Под ред. Н.Ф. Винокуровой, Н.Н. Деми-довой. – Нижний Новгород, 2007.
3. Кривошапкина О.М. Геозкологическое краеведение (теория и опыт). – СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2002.
4. Малеев К.И. Экологическое краеведение. Пермская область: Учеб. пособие для студентов. – Пермь : «Кн. мир», 2003.
5. Ситаров В.А., Пустовойтов В.В. Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000.

6. Авазов Ш., Сайдаматов Ф., Аллаберганов Х. “Биосфера (Экосфера) ва одам (Жамият)” тизимида геэкология ва геэкологик ўлкашунослик. Монография Т., “Инновация-Зиё” 2019 303-309.